
17. Yüzyılda Ayntab'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

İsmail KIVRIM*

Özet

Osmanlı Devleti'nde, Müslüman olmayan halk için din ve mezhep farkı gözetmeden geniş bir eşitlik tanınmıştır. 17. yüzyılda Ayntab şehrinde Müslümanlarla gayrimüslimler aynı mahallelerde, aynı özellikteki evlerde ikamet etmektedirler. Birbirlerine ev, dükkân bağ ve tarla alıp satmaktadırlar. Ticaret yapıp birbirlerinden emanet para alıp vermektedirler. Ayrıca gayrimüslimler kiliselerinde, din adamları sayesinde dini vecibelerini yerine getirmektedirler. Gayrimüslimler ihtiyaç duydukları zamanlarda Müslümanlar gibi şer'i mahkemeyi kullanabilmektedirler. Şehirde pek çok Gayrimüslim Türk ve Müslüman isimleri almaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Ayntab, Müslim, gayrimüslim, zimmi.

Muslim and Non-Muslim Relations in Ayntab in 17th Century

Abstract

An equality was given to Non-Muslim in the Ottoman Empire without any discrimination in their religions and sects. Muslims and non-Muslims lived at the same neighbourhoods, and stayed at the same type of houses in the city of Ayntab in 17th Century. They bought and sold their homes, farms and workshops to each-other. They traded and gave and took money as for safe keeping. Moreover, non-muslims fulfilled their religious duties in the church by way of the religious men. Non-Muslim, if they needed, could use the şer'i court of Muslims. Many Non-Muslim in the city used Turk and Muslim names.

Key Words: Ayntab, Muslim, Non-Muslim, Dhimmi

* Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
ikivrim@hotmail.com

Giriş

İslâm hukukuna göre, bir ülkenin toprakları İslâm devleti hâkimiyetine geçince o ülkede yaşayan gayrimüslimler ya ülke topraklarını terk edip giderler ya da kendileriyle yapılan bir sözleşme ile İslâm ülkesinde yaşamaya devam ederler¹. Gayrimüslimlerin devletle olan ilişkilerinin hukukî temelini, bunlarla yapılan zimmet anlaşmaları teşkil etmektedir. Bu anlaşmaya taraf olan ve İslâm devleti tebaası haline gelen gayrimüslimlere de bu anlaşmadan dolayı zimmî denmektedir².

Zimmet kelimesi, lügatte *ahd* ve *eman* anlamına gelir. “Bozulması, yermeyi gerektiren söz ve aman”, “Kendileri ile sözleşilmiş ve yemin edilmiş kavim ve topluluk”, “sözleşme”de yine kelimenin ihtiva ettiği anlamlardan birkaçıdır³. Fıkhi terim olarak zimmet, “İslâm’ın hâkimiyetini tanımak şartı ile Müslüman toplumun, diğer semavî din mensuplarına konukseverlik ve koruma sağladığı süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşme”yi ifade eder⁴. İslâm hukukçularına göre, zimmet anlaşmasıyla gayrimüslimler ebedî olarak Müslümanların zimmetinde, yani ahd ve emanında kalır ve darü’l-islâm’da sürekli oturma hakkına sahip olurlar⁵.

Zimmîlerin İslâm devletine tabi olan kişiler olarak, aynen Müslümanlar gibi hak ve görevleri bulunmaktadır. Bu hususta İslâm hukukunda kabul edilen genel kural; onların da Müslümanlar gibi hakları ve mükellefiyetleri olduğudur⁶. Zimmet akdinin geçerli olabilmesi için, her sene cizye ödemenin taahhüt edilmesi ve İslâm ahkâmının iltizam edilmesi gerekir. Eğer bu iki şarta uyulmazsa zimmet akdi geçersiz sayılır⁷. Zimmet akdini kabul eden gayrimüslimler, diğer vatandaşları gibi devletin korumasına girmiş sayılır ve malı, namusu, hayatı diğer vatandaşları gibi güvence altındadır⁸. Hanefî mezhebi hukukçuları da şuf’a, hibe, sulh, her türlü alışveriş ve tasarruflar, kısmet, nafaka, hidâne, kefalet gibi hususlarda Müslümanlarla zimmîlerin aynı hükümlere tabi olduklarını kabul etmişlerdir⁹.

¹ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1995, s. 169.

² M. Akif Aydın, “Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti”, *İslâm ve Osmanlı Hukuk Araştırmaları*, İstanbul 1996, s. 230.

³ CL. Cahen, “Zimme”, *İA*, XIII, Eskişehir 1997, s. 566.

⁴ Cahen, “Zimme”, s. 566; Bilmen, *Kamus*, C. III, s. 422; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı*, C. VIII, s. 203.

⁵ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 11.

⁶ Abdülkadir Şener, “İslâm Hukukunda Gayrimüslimler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s. 43; Alaaddin Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri ve Osmanlı Mahkemesi (1640–1750)”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleri ile Osmanlı Devleti Kongresi*, 7–9 Nisan 1999, s. 548.

⁷ Kenanoğlu, *Millet Sistemi*, s. 15.

⁸ Hacer Erdoğan, *XVII. Yüzyılda Konya’da Yaşayan Gayrimüslimlerin Sosyal ve Dini Yaşayış Durumları (1650–1700)*, SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992, s. 6.

⁹ Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Milletler Arası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul 1982, s. 214.

Gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyeti konusundaki ilk temel esasları Kur'an-ı Kerim tarafından konulmuştur¹⁰. Gerek İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslimlere gerekse İslâm ülkesine yeni katılan ülkelerde yaşayanlara Müslüman olmaları için herhangi bir zorlama yapılmamıştır¹¹.

İslâm ülkesindeki şer'i mahkemelerin hem Müslümanlarla hem de gayrimüslimlerle ilgili bütün davalara bakma yetkisi bulunmaktadır¹². Ebu Hanife'ye göre zimmîlerin nikâh davaları hariç diğer davalarına şer'i mahkemelerce, kadılar tarafından bakılabileceğidir. Nikâh davasının görülebilmesi için iki tarafın rızasının şartı alınması gerekmektedir¹³. Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve Züfer, nikâh davasında sadece bir tarafın müracaatını yeterli görürler¹⁴.

Osmanlı Devleti'nde, Müslüman olmayan halk için din ve mezhep farkı gözetmeden geniş bir eşitlik tanınmıştır. Gayrimüslimlerin seyahat ve yerleşme ile ilgili hakları kısıtlanmamıştır¹⁵. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerde zimmîlerin giyim ve meskenlerine de sınırlama yok iken III. Murat devrinde bir kısıtlamaya gidilmiştir¹⁶. Ebussuud Efendi'nin bir fetvasında, Müslümanlarla birlikte yaşayan zimmîleri yüksek, müzeyyen evler yapmaktan, şehir içinde ata binmekten, kıymetli libas ve kaftanlar giymekten ve ince tülbent, kürk ve sarık sarmaktan men eden hâkimin ecir (sevap) alacağı belirtilmektedir¹⁷. Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin yerleşimleri ve giyinmeleri ile ilgili düzenlemeler, devletinin cemaat yapısına uygundu. Gayrimüslimlerin Müslümanlardan yüksek evler yapmamaları, onlardan daha gösterişli giyinmemeleri gibi kurallar, devletin egemen unsurunun Müslümanlar olduğunu ve böyle kalması gerektiğini vurgulayan hükümlerdi¹⁸. Zimmîler bu durumu zamanın anlayışı içinde doğal karşılıyor ve buna boyun eğiyorlardı. Fakat bu hükümler de her zaman aynı titizlikle uygulanamıyordu¹⁹.

İslâm hukukunda gayrimüslimlerin, Müslümanlarla bir arada buldukları zaman, nasıl davranacakları, nasıl konuşacakları ve ne şekilde selâm verecekleri tespit edilmişken,

¹⁰ Aydın "Gayrimüslimler", s. 229. "Dinde zorlama yoktur. Doğruluk eğrilik birbirinden kesin olarak ayrılmıştır" Bakara süresi 256. ayet. "Eğer rabbin dileyseydi yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde inanmaları için insanları zorlayacak mısınız", Yunus süresi 99. ayet.

¹¹ Aydın "Gayrimüslimler", s. 231.

¹² Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı, Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara 1979, s. 227–230.

¹³ Şener, "Gayrimüslimler", s. 53–54.

¹⁴ Özel, *İslâm Hukuku*, s. 206–207; Şener, "Gayrimüslimler", s. 53–54.

¹⁵ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara 2001, s. 173.

¹⁶ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin kıyafetleri hakkında Bk. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, S. 1, Ankara 1990, s. 117; T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimler*, İstanbul 2000, s. 151–183.

¹⁷ Akgündüz, *Kanunnameler*, C. IV, s. 44.

¹⁸ Aköz, "Konya'da İhtidâ", s. 548.

¹⁹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 20.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim halkın, Müslümanlarla ilişkileri sırasında herhangi bir davranış farkının olmadığı görülmektedir²⁰.

Osmanlı Devleti'nde İslâm ceza hukuku tam olarak uygulanamadı. Bazen İslâm hukukunun kesinlikle emrettiği cezalar değiştirildi, bazen de olmayan yeni cezalar eklendi²¹. İslâm hukukunda Müslüman ve zimmîye uygulanacak kısas veya diyet eşit iken, Osmanlı Devleti'nde bu durum zimmîler lehine bozulmuştur. Osmanlı kanunnamelerinde suç işleyen zimmîlere, aynı suçu işleyen Müslüman'a verilecek cezanın yarısını uygulanacağı belirtiliyordu²².

Osmanlı Devleti'nde zimmîlere aile hukuku alanında kendi dinlerinin emrettiği hükümler uygulandığı gibi, yine bu hükümlerin tatbiki de bizzat kendi cemaat liderleri tarafından gerçekleştiriliyordu²³. Miras hukuku da aile hukuku gibi serbest bırakılmıştır²⁴.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerin şarap içmeleri ve meyhane açmaları serbest bırakılmışken²⁵, bazen de yasaklanmıştır²⁶.

Cizye, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim halk içinde belli birtakım koşulları taşıyan kimselerden, kişi başına alınan şer'i bir vergidir²⁷. Koşulları belli bir yaşta olmak (14–75), hasta, sakat, din adamı ve işsiz olmamak ve ehl-i kitap olmaktır²⁸. Bu özellikleri taşıyan her zimmî cizye ödemek ile mükellef idi. Cizye âla, evsât ve ednâ olarak üç sınıfta toplanmıştır²⁹.

²⁰ Ercan Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten*, C. XLVII, S. 188, Ankara 1984, s. 1142.

²¹ bk. Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XIII, Ankara 1958, s. 102–126.

²² Bozkurt, *Gayrimüslim*, s. 25; Akgündüz, *Kanunnameler*, C. IV, s. 366–377.

²³ Ergin, *Şehircilik*, s. 89.

²⁴ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958, s. 76; Gülnihal Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri", *Kudret Ayiter'in Anısına Armağan, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 4, İzmir 1987, s. 133.

²⁵ Kenanoğlu, *Millet Sistemi*, s. 355–368.

²⁶ İsmail Kıvrım, *17. Yüzyılda Ayntab'da Gündelik Hayat (1650-1700)*, Ankara 2018, s. 140.

²⁷ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1993, s. 297–302; Halaçoğlu, *Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 67; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müessesleri Tarihi*, Isparta 1998, s. 149; C. H. Becker, "Cizye", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 199–201; Halil İnalçık, "Osmanlılarda Cizye", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 45–48.

²⁸ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", *Belleten*, (çev. Şinasi Altundağ), C. VII, S. 32, Ankara 1944, s. 621–624; Ercan, *Gayrimüslimler*, s. 251.

²⁹ Nedkoff, "Cizye", s. 621–649.

Ayntab Şehrinde Gayrimüslimler (Zimmîler)

Şehirde gayrimüslimler kendi kiliselerinde dinlerinin emrettiği ayinlerini din adamları eşliğinde yerine getirmektedirler³⁰. Nitekim Kasım 1618 tarihli belgede Ayntab'da Hayızkimmiyan Mahallesi'nde bir kilisenin olduğu görülmektedir³¹. Ancak kilisenin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilgisi mevcut değildir. 29 Mart 1680 tarihli bir ev satışı belgesinde evin kilise ile bitişik olduğu görülmektedir³². Bu kilise 1704 ve 1739 yıllarında iki defa tamir için keşif yapılmış ve tamir için izin verilmiştir³³.

Ayntab şehrinde zimmîler de Müslümanlar gibi evlenmeden önce nişanlanmaktadırlar. Namzetleri ile ilgili sorun olduğu zaman ve ayrıldıklarında mahkemeye müracaat etmektedirler. 23 Mayıs 1680 tarihli kayıta, Ayntab'ın Sengitavil Mahallesi'nden Ali b. Abdullah isimli mühtedi, Yakub v. Kızıl'ın kızı Selina ile nişanlanmışlardır. Fakat Ali akd-i nikâh yapmak istediğinde, aralarında anlaşmazlık olduğu için ayrılmışlardır³⁴.

Ayntab şehrindeki gayrimüslimler nikâhlarını kendi mabetlerinde ve yine kendi din adamlarına akdettirmektedirler. Fakat nikâhlarında usul yönünden anlaşmazlık çıktığı zaman şer'i mahkemelere müracaat ederek, olayın çözülmesini istemektedirler. Kâdı ise gayrimüslim din adamlarını mahkemeye bilirkişi olarak çağırarak nikâhın sahih olup olmadığını öğrenmekte ve aldığı cevaba göre hüküm vermektedir. 16 Mayıs 1675 tarihli kayıta Beg Mahallesi'nden Hızır v. Kebir beş sene önce Sefer v. İbrahim'in kızı Yakute ile kilisede ayinleri üzerine evlenmişlerdir. Hızır, zıfafi gerçekleştirmek istediğinde Yakute'nin babası Sefer, "*Erkân-ı atalemiz üzere akd vaki olmadı*" diyerek buna mâni olmuştur. Bunun üzerine Keşiş Erkil v. Meklun ve Bağdaser isimli ruhbanlar mahkemeye çağırılarak, nikâhın geçerli olup olmadığı sorulmuştur. Erkil ve Bağdaser, "*Hızır ve Yakute birbirlerine ayin-i nasranî üzere akdetmiştik. Lâkin zıfaf olmamıştı. Filhakika ayin-i nasranîde bir defa olan hutbe kâfidir*" diye şahitlik etmeleri üzerine evliliğin geçerli olduğuna hüküm verilmiştir³⁵.

Mірrde de zimmîlerin İslâm hukuku kurallarına uydukları görülmektedir³⁶. 16 Mart 1676 tarihli bir diğer kayıta Çukur Mahallesi'nden Seba isimli Nasrani ile Ağob v. İbrahim evlenmişlerdir. Fakat aralarında halvet olmadan anlaşmazlık meydana gelmiştir. Bunun

³⁰ GŞS 32-199/2.

³¹ GŞS 12-314 (Evâhir-i Zilkade 1027/9-18 Kasım 1618).

³² GŞS 34-55/3 (27 Safer 1091/29 Mart 1680).

³³ Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntâb Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 36.

³⁴ GŞS 34-80/1 (23 Rebiyülâhır 1091/23 Mayıs 1680).

³⁵ GŞS 32-199/2 (20 Safer 1086/16 Mayıs 1675).

³⁶ bk. Geniş bilgi için Kıvrım, *17. Yüzyıl Ayntab*, s. 179-190.

üzerine Ağob, Seba'dan ayrılmıştır. İslâm hukuku gereği Seba'nın alması gereken mihrin yarısına karşılık, daha önce Ağob'dan almış olduğu 43 kuruşluk mihr-i muaccel üzerine anlaşmışlardır³⁷.

Zimmilerin boşanmalarında da şer'i hukuka göre yaptıklarını ve bunu mahkeme de kayıt altına aldıkları görülmektedir. Örneğin, Ayntab'da³⁸ ikamet eden Zemane bt. Kamiril'in kocası Boğos v. Bostan, 15 ay önce evinin kapısının önünde Mehmed Beşe, diğer Mehmed Beşe, Meryem ve diğer Meryem'in huzurlarında üç defa "*benden boş ol*" diye, talak-ı selase ile boşamıştır. Zamane mahkemeye müracaat ederek bu duruma şahit olanlardan sorularak kayıt altına alınmasını istemiştir. Ancak Mehmed Beşe'nin birinin başka şehirde olması nedeniyle, diğer Mehmed Beşe ile Meryem ve diğer Meryem şahitlik yaparak, Zemane'yi kocası Boğos'un huzurlarında talak-ı selase ile boşadığını ifade ederek Zemane'yi doğrulamışlardır³⁹.

Müslümanlarda olduğu gibi babaları ölen küçük zimmî çocuklara babalarından intikal eden malları için vasi tayin edilmektedir. Vasi tayin edilen kişiler, genellikle küçük çocukların anneleri, büyük kardeşleri, emmileri ve babaanne veya anneanneleridir. Örneğin, Çukur Mahallesi'nden Evhan v. Çerbanış'ın ölmesiyle oğulları Hızır ve Çerbanış'e anneleri Zümrüt Hatun⁴⁰, İbn Eyyüb Mahallesi'nden Nerper v. Bali'nin ölmesiyle oğulları Madarus, Bali ve Macane'ye anneleri Hatun Şah bt. Daniş⁴¹, yine İbn Eyyüb Mahallesi'nden Yakub v. Bali'nin oğlu Garib ve kızları Meleşke ve Salmane'ye anneleri Meryem⁴², Hayıkmüslüman Mahallesi'nden Buğdasar v. Melkun'un ölmesiyle oğulları Allahverdi, Yunus ve Erkil'e anneleri Altun bt. Hızır⁴³ ve Tarlayatik Mahallesi'nden Karagöz v. Hetum'un ölmesiyle oğulları Gazil ve Mıkırđıç ve kızı Meryem'e valideleri Meryem bt. Murad⁴⁴ vasi tayin edilmiştir.

Ayrıca Çukur Mahallesi'nde sakin iken ölen Yakub v. Bağdasar'ın oğlu Devled'e ve kızları Turande ve Yakute'ye büyük kardeşleri Bağdasar⁴⁵, Sengitavil Mahallesi'nde sakin iken ölen Ebrahim v. Murad'ın oğlu Mıkırđıç ve kızı Meryem'e emmileri İvaz v. Murad⁴⁶, Çukur Mahallesi'nde sakin iken ölen Ahya v. Evdik'in oğulları Berkes ve Vanis kızları

³⁷ GŞS 32-173/3 (3 Muharrem 1087/16 Mart 1676).

³⁸ Mahallesinin olduğu yerde belge tahrif olduğu için okunamamıştır.

³⁹ GŞS 47-73/1 (27 Cemaziyülahır 1109/10 Ocak 1698).

⁴⁰ GŞS 29-130/2 (10 Cemaziyülahır 1087/20 Ağustos 1676).

⁴¹ GŞS 30-144/1 (10 Cemaziyülevvel 1085/12 Ağustos 1674).

⁴² GŞS 32-191/3 (20 Rebiyülevvel 1087/2 Haziran 1676).

⁴³ GŞS 33-60/1 (21 Rebiyülevvel 1088/24 Mayıs 1677).

⁴⁴ GŞS 34-27/2 (9 Şevval 1090/13 Kasım 1679).

⁴⁵ GŞS 29-139/2 (29 Receb 1087/7 Ekim 1676).

⁴⁶ GŞS 29-165/2 (8 Şaban 1084/18 Kasım 1673).

Meryem ve Ernek'e emmileri Kabril⁴⁷, Hayıkmüslüman Mahallesi'nde sakin iken ölen Vanis v. Ayverdi'nin oğlu Allahverdi'ye emmisi Karabeyit⁴⁸ ve İbn Eyyüb Mahallesi'nde sakin iken ölen Nersiz v. Hıdır'ın oğulları Melkun, Tevriil ve Sergiz'e babaanneleri Evhaz bt. Nersiz⁴⁹ vasi tayin edilmiştir.

Evli olup kocaları tarafından nafakaları temin edilmeyen zimmî kadınlar mahkemeye vekillerini göndererek nafaka takdir ettirmektedirler. Örneğin, Çukur Mahallesi'nden Seba bt. Ağob isimli Nasrani babasını kendisine vekil tayin ederek mahkemeye göndermiştir. Vekil baba Ağob, kızı Seba'nın, Ağob v. Alacakoca'nın nikâhlı eşi olup, evine götürmeyip kendisinin yanında oturduğunu ve eşinin ihtiyaçlarını karşılamak istemediğini belirtmiştir. Bu nedenle kızı Seba'ya nafaka takdir edilmesini istemiştir. Mahkemede 200 akçe bir kuruş olmak üzere günlük 20 akçe nafaka takdir etmiştir⁵⁰.

Anne ve babasından birisi vefat eden küçük zimmî çocuklara, ebeveynlerinin bıraktığı mirastan kendilerine düşen hisselerinden karşılanmak üzere, vasilerin mahkemeye müracaatları üzerine nafaka miktarları belirletmektedirler. Örneğin, Sengitavil Mahallesi'nde sakin iken ölen İbrahim v. Murad'ın oğlu Mıkırdiç ve kızı Meryem'in vasisi olan Ayvud, mahkemede küçükler için nafaka takdir olunmasını istemiştir. Mahkemede 200 akçe bir kuruş olmak üzere günlük altışar akçe nafaka takdir etmiştir⁵¹. Bir diğer örnekte, Çukur Mahallesi'nde sakin iken ölen Ağob v. Bıyık'ın kızı Türkan'ın akrabasından hiç kimsesi yoktur. Tavev v. Merşeş, küçük kızı terbiyesi için yanına almıştır. Tavev mahkemeden Türkan'a nafaka takdir edilmesini etmiştir. Hâkimde 120 akçe bir kuruş olmak üzere günlük üç akçe nafaka takdir etmiştir⁵².

Zimmîler, kendi aralarında çözemedikleri miras davaları⁵³ ile birbirlerine küfür ve darb olaylarını da şer'i mahkemeye intikal ettirmektedirler. Örneğin, Hayıkmüslüman Mahallesi'nden İbrahim v. Ağob, Aslan v. Bedos'un başını yumruk ile darb etmiştir⁵⁴. Zimmîler arasında darb ve bundan dolayı ölümlerde diyet üzerine anlaşmaları görülmektedir. Örneğin, Abraham v. Nasıf zimmi Çukur Mahallesi'nde Ohan v. Ceran'ı darb ederek

⁴⁷ GŞS 33-120/1 (2 Şaban 1088/30 Eylül 1677).

⁴⁸ GŞS 33-187/1(4 Muharrem 1089/26 Şubat 1678).

⁴⁹ GŞS 32-166/3 (20 Zilkade 1087/24 Ocak 1677).

⁵⁰ GŞS 32-160/1 (3 Zilkade 1086/19 Ocak 1676).

⁵¹ GŞS 32-26/1 (21 Rebiyülevvel 1084/6 Temmuz 1673).

⁵² GŞS 33-153/3 (23 Şevval 1088/16 Aralık 1677).

⁵³ Bu konuda örnekler için bk. GŞS 33-198/3; GŞS 33-215/2; GŞS 34-121/4; GŞS 34-131/1.

⁵⁴ GŞS 34-99/1.

yaralamıştır. Bu yaralamadan zimmi Ohan öldürmüştür. Ohan'ın varisleri diyet istemişlerdir. Müslümanların yardımıyla 120 kuruş diyet üzerinde anlaşmışlardır⁵⁵.

Zimmilerin Müslümanlığı kabul edip din değiştirmektedirler. Ancak bu durum çok yaygın değildir. Hayıkmüslüman Mahallesi'nden Meryem bt. Abdullah, mahkeme tarihinden iki sene önce İslam dinine girip Müslüman olmuştur. Ancak, Meryem'in büyük kızı Varti bt. Haçık, Müslüman olmak istememiştir. Meryem kızının Müslüman olmasını isteyip mahkemeye müracaat etmiştir. Vartiye mahkemede, annesi Meryem Hatun'un iki sene önce Müslime olduğunda kendisinin 16 yaşında olup âkile ve bâliğa olduğunu belirtmiştir. Ancak Vartin'in iki sene önce yaş ve cüssesinin buluğa tahammülü olup belirtilen tarihte sagîre (küçük) ve kâsire (kısa) olduğu hukuken kesin olarak bilinemediğinden, annesi Meryem hatunun Müslüman olduğu tarihinde âkile ve bâliğa olmadığına, Vartiye yemîn etmesi istenince o da “*hilf-ı billahi'l-lezî enzele'l-incile alâ İsâ aleyhi's-selam*” diye yemin etmesi üzerine Vartiye hâli üzere terk olunmuştur⁵⁶.

Şehirde evli gayrimüslim kadınların din değiştirerek Müslüman oldukları görülmektedir. Nitekim, İslam hukukunda, ehl-i kitaptan olan gayrimüslim eşlerden erkeğin Müslüman olması halinde, mevcut evlilik devam eder. Zira Müslüman erkeğin, ehl-i kitap bir kadınla evlenmesine müsaade edilmiştir. Eşlerden kadının Müslüman olması halinde evliliğin devam edip etmeyeceği konusunda İslâm hukukçuları farklı görüşler ileri sürmüşlerdir⁵⁷. Osmanlı Devleti'nin resmi hukuk olarak kabul ettiği Hanefî hukukçularının konuya ilişkin görüşleri ise gayrimüslim bir kadın Müslüman olduğunda, eşine Müslüman olması teklif edilir; İslâm'ı kabul etmesi halinde -başka bir evlilik engeli bulunmadığı takdirde- evlilik bağı devam eder. Müslüman olmayı kabul etmemesi halinde ise hâkim evliliğe son verir⁵⁸. Örneğin, Yahni Mahallesi'nden Zümrüt, gayrimüslim iken Müslüman olur ve Fatıma ismini alır. Ayrıca çocukları olan beş yaşındaki oğlu İskender'in ismini Mehmed ve üç yaşındaki kızı Turfan'ın ismini ise Hatice olarak değiştirir. Bu durum üzerine eşi Ohan'a mahkemede Müslüman olması teklif edilir, fakat kabul etmez. Bunun üzerine İslam hukuku gereği kâdı, boşanmalarına (tefrîk) karar vermiştir⁵⁹.

Gayrimüslimlerden fuhuş yapanları, mütesellimlerin görevlendirdiği kişiler bazen kendileri, bazı hallerde de ihbar sonucunda yakalamakta ve mahkemeye çıkarmaktadırlar.

⁵⁵ GŞS 40-184 (Evâhir-i Rebiyülahır 1104/30 Aralık 1692- 7 Ocak 1693)

⁵⁶ GŞS 35-91/1 (Evâil-i Cemaziyülahır 1094/28 Mayıs-6 Haziran 1683).

⁵⁷ İbrahim Paçacı, “Sosyal Hayattaki Değişim Sürecinde İslâm Aile Hukuku (Evlenme ve Boşanma Örneği)” *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Nisan 2008, s. 78.

⁵⁸ Paçacı, “İslâm Aile Hukuku”, s. 79.

⁵⁹ GŞS 77-1/1 (15 Şevval 1162/28 Eylül 1749).

Mütesellim Hasan Ağa'nın vekili Bayram Bey, Kozanlı Mahallesi'nden Turfande bt. Nersiz ile Tanal v. Maksud isimli zimmileri mahkemeye çıkartıp, "altı ay önce Tanal, Turfande ile birlikte hoş vakit geçirip ve tecavüz (fî'l-i şenî) edip hamile bırakmıştır" diyerek, sorulmasını istemiştir. Turfande, "Tanal beni mahallede tenhada bulup zorla bana tecavüz edip, hamile kaldım" diye cevap vermiştir. Tanal bunu inkâr etmiştir. Bunun üzerine zimmi Tanal'ın durumu oturduğu mahalle ahalisinden sorulmuştur. Komşuları Seyyid Mehmed, Mehmed, Sinan, Hasan Ali ve İbrahim zimmi Tanal'ın kendi halinde olduğu, kötü bir durumunu duymadıklarını belirtmişlerdir⁶⁰.

Ayıntab'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Şehirde Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada yaşamaktadırlar, aynı mahalleyi, bazen aynı sokağı ve hatta aynı çarşığı paylaşmışlardır. Bu durumu Müslümanlarla gayrimüslimler arasında yapılan ev, bağ ve dükkân satışları göstermektedir. Örneğin, Çukur Mahallesi'nden Yakub v. Dara aynı mahalledeki evini Ömer Beşe b. Muharrem'e 40 kuruşa⁶¹, Eblahan Mahallesi'nden Sefer v. Makrun aynı mahalledeki evini Ahmed b. Seydi Ahmed'e 66 kuruşa⁶², Çukur Mahallesi'nden Avdagir v. Ağazar aynı mahalledeki evini Fazlullah b. İbrahim'e 80 kuruşa⁶³, Hayıkmüslüman Mahallesi'nden Beder v. Karagöz aynı mahalledeki evini Mehmed b. Yusuf'a 110 kuruşa⁶⁴ ve Eblahan Mahallesi'nden Turfande bt. Turş isimli nasraniye aynı mahalledeki evini Mehmed b. Abdülgaffar'a 38 kuruşa⁶⁵ satmıştır.

Ayrıca, Senginakkaş Mahallesi'nden Bektaş Beşe b. el-Hâc İsmail aynı mahalledeki evini Beder v. Turş'a 350 kuruşa⁶⁶, Hayıkzimmîyan Mahallesi'nden Zeyneb bt. Hacı Ömer aynı mahalledeki evini İbrahim v. Aleksan'a 30 kuruşa⁶⁷, Tarlayıatik Mahallesi'nden Ahsen bt. Satılmış aynı mahalledeki evini Aleksan v. Tümcane'ye 15 kuruşa⁶⁸, İbn Eyyüb Mahallesi'nden Hasan Ali b. el-Hâc İsmail aynı mahalledeki evini Kebir v. Bennak'a 135 kuruşa⁶⁹ ve İbn Eyyüb Mahallesi'nden Musa Beşe b. İshak aynı mahalledeki evini Ağya v.

⁶⁰ GŞS 40-164/1 (1 Cemaziyülahır 1104/7 Şubat 1693).

⁶¹ GŞS 29-84/2 (Evâil-i Rebiyülâhır 1087/13-23 Haziran 1676).

⁶² GŞS 29-84/4 (Evâil-i Rebiyülâhır 1087/13-23 Haziran 1676).

⁶³ GŞS 29-101/3 (Evâsıt-ı Cemaziyülevvel 1087/21-30 Temmuz 1676).

⁶⁴ GŞS 30-5/1 (Evâhır-ı Cemaziyülahır 1085/21-30 Eylül 1674).

⁶⁵ GŞS 33-196/4 (15 Şaban 1089/2 Ekim 1678).

⁶⁶ GŞS 30-78/2 (3 Zilkade 1085/29 Ocak 1675).

⁶⁷ GŞS 30-85/2 (Evâhır-ı Şaban 1087/28 Ekim-6 Kasım 1676).

⁶⁸ GŞS 32-23/3 (Evâhır-ı Rebiyülâhır 1086/14-24 Temmuz 1675).

⁶⁹ GŞS 33-161/1 (7 Zilkade 1088/1 Ocak 1678).

Hıdır'a 137 kuruşa⁷⁰ satmıştır. Bu da gösteriyor ki Müslümanlarla zimmîler aynı mahallelerde yan yana oturmakta ve aynı tip evlerde yaşamaktadırlar.

Şehirde gayrimüslimler arasında Yahudilerinde ev alıp sattıkları görülmektedir. Sengihoşkadem Mahallesi'nden Hacı Yusuf b. Mehmed, aynı mahalledeki bir fevkâni (yukarı) oda, bir tahtâni (aşağı) oda, bir hazine, bir matbah, bir mağara ve avlusu olan evini Yahudi Abdullah v. Yağub'a 30 kuruşa satmıştır⁷¹. Fakat aynı evi Abdullah'ın babası Yağub, 42 esedi kuruşa Ömer b. Veli'ye satmıştır⁷². Bu satışlarda Yahudi baba oğulun emlakçılık yaptıkları görülmektedir.

Bağ ve dükkân satışına örnek ise, Kozanlı Mahallesi'nden Ağob v. Sinan, Burc Köyü'ndeki 800 tiyek bağını Ebu Bekir b. Süleyman'a 41 kuruşa satarken⁷³, Boğdasar v. Yakub Arasa meydanı yakınındaki boyacı dükkânını el-Hâc Hasan b. Han'a 150 esedi kuruşa satmıştır⁷⁴. Ayrıca zimmîler nafaka için gayrimenkullerini Müslümanlara da satmaktadırlar. Örneğin, Kozanlı Mahallesi'nde sakin ölen Murad v. Bonuz'un eşi Ağya bt. Ağob, çocuklarının nafakaya ihtiyaçları olduğundan, Kızılcakend Köyü'ndeki 270 tiyek bağından başka geliri olmadığı için, bağı Mustafa b. Ebubekir'e 19 kuruşa çocuklarını nafakası için satmıştır⁷⁵.

Yine aynı kayıtlar gösteriyor ki zimmîlerin evleri Müslümanların evleri ile aynı özelliklere sahiptir. Şehirde sadece gayrimüslimlerin ikamet ettiği bir mahalle bulunmamaktadır. Ancak 16. yüzyılda Müslümanlarla gayrimüslümlerin ayrı mahallelerde ikamet ettikleri görülmektedir. Bu dönemde şehirde Ermeniyân isimli bir mahalle olup gayrimüslimler oturmaktadırlar⁷⁶. 17. yüzyılda bu mahallenin ismine rastlanmazken Hayızkimmîyan adında bir mahalle bulunmaktadır. Bu mahallede de Müslümanlarla gayrimüslimler beraber oturmaktadırlar. Nitekim Ayntab'da 21 mahallede zimmîlerin Müslümanlarla birlikte ikamet etmektedirler. Bu mahalleler aşağıda tabloda verilmiştir.

⁷⁰ GŞS 34-29/1 (2 Şevval 1091/26 Ekim 1680).

⁷¹ GŞS 45-99/3 (29 Ramazan 1107/2 Mayıs 1696).

⁷² GŞS 45-104/3 (Evâil-i Şevval 1107/4-13 Mayıs 1696).

⁷³ GŞS 30-75/1 (Evâsıt-ı Şevval 1085/7-17 Ocak 1675).

⁷⁴ GŞS 34-196/2 (27 Zilkade 1089/10 Ocak 1679).

⁷⁵ GŞS 49-37/2 (20 Şaban 1109/3 Mart 1698)

⁷⁶ BOA TD 93-7, 8; TD 186-26, 27; TK TD 161- 21,22.

Tablo 1: 17. yüzyılda Ayntab'da Zimmîlerin
Müslümanlarla Birlikte İkamet Ettiği Mahalleler

No	Mahallenin Adı
1	Ammu
2	Cabi
3	Eblehan
4	Hayıkmüslüman
5	İbn Eyyüb
6	Kayacık
7	Kozanlı
8	Senginakkaş
9	Tarlayıatik
10	Tövbe
11	Zincirlikuyu
12	Beg
13	Çukur
14	Ehlicefa
15	Hayıkzimmiyan
16	İbn Kör
17	Kayser
18	Kürtünciyan
19	Sengitavil
20	Tarlayıcedid
21	Yahni

Zimmîlerle Müslümanlar arasında din değişikliği olmadan evlilikler dahi gerçekleşmektedir. Bazen de zimmî bir kadın Müslüman bir erkek ile evlenmek için din değiştirip Müslüman olmaktadır. Ayntab'da ikamet eden Hatice bt. Abdullah mahkeme, daha önce Nasranî iken “*Şeref-i İslâm ile müşerref olmağla*” Müslüman olduğunu belirterek, Mehmed b. Hazma ile evlenmek istediğini bildirmiştir. Mahkeme, Müslümanlar huzurunda Hatice ile Mehmed 10 kuruş mihr-i muaccel ve 10 kuruş mihr-i müeccel ile evlenmiştir⁷⁷. Bu örnekte gösteriyor ki Müslüman erkekler gayrimüslim kadınlarla evlenmektedirler.

Müslümanlarla zimmîler ortak ticaret yapmakta hatta birbirlerine borç para vermektedirler. Eblehan Mahallesi'nden Mehmed b. el-Hâc Abdülğani, Çukur Mahallesi'nden Evhan v. Cihanşah'a mudârabe yolu ile 209 kuruş vermiştir. Mehmed, Evhan ölünce parasını

⁷⁷ GŞS 33-145/2 (10 Şevval 1088/6 Aralık 1677).

terekesinden talep etmiştir. Evhan'ın varislerinin bunu kabul etmemeleri üzerine, Mehmed şahitlerle ispatlayarak parasını almıştır⁷⁸. Bir diğer örnekte, İstanbul'da Sufiler Hamamı yakınında sakin iken ölen es-Seyyid Ebubekir Çelebi b. Ebubekir'in Ayntablı İbrahim v. Bağdasar'ın zimmetinde deyn-i şeri'den 1.100 esedî kuruş alacağı bulunmaktadır. Bunun 200 kuruşu hibe edildikten sonra geri kalan 900 kuruş her yıl 100 kuruş vermek üzere takside bağlamıştır⁷⁹. Bir başka örnek ise, Keret Köyü'nden Hasan b. Mehmed, İbn Eyyüb Mahallesinden Ağya v. İksan'ın zimmetinde 60 kuruş alacağı vardır. Ağya aynı mahalledeki evini 60 kuruş borcu karşılığında Hasan'a satmıştır⁸⁰.

Müslümanlarla zimmilerin birbirleri ile darb, yaralama ve öldürme olayları da görülmektedir. İbn Eyyüb Mahallesi'nde zimmi Allahverdi v. mühtedi Mehmed'i, Yeniçerilerden Mustafa Beşe b. Helvacı Mustafa, tarihi kitaptan 21 gün önce Bostancı Mahallesi'nde Cevval oğlu Ali Beşe'nin odasında gece çakmaklı tüfekte göğsünden yaralamıştır. Zimmi Allahverdi bu yaralamadan dolayı ölmüştür. Müslümanların yardımı ile 55 kuruş, bir kırat, iki kahir kılıç ve kırmızı soft abaya diyet üzerinde anlaşmışlardır⁸¹.

Müslümanlarla zimmîler arasında anlaşmazlıklar da olmaktadır. Birbirlerine (şetm) küfür ve darp etmektedirler. Örneğin, Kayser Mahallesi'nden İsmail b. Süleyman'a Karakaş v. Bekus, "*necasetin birisin*" diyerek⁸² küfür etmiştir. Çukur Mahallesi'nden Zevdan v. Kızıl'ı, Ali b. Nur Ali, Hayıkmüslüman Mahallesi yakınında değnek ve bıçak ile darp edip, hılaf-i şer-i şerife (hukuka aykırı) küfür etmiştir⁸³. Fakat bunların hiçbirisi doğrulanamamış hepsi iddiadan öteye geçememiştir. Ancak bir dava ise olay şahitlerle ispatlanmıştır. Seyyid Mehmed b. Mehmed, tarihi kitap günü öğle vakti kale altında zimmi Hatır v. Turs'un boyacı dükkanında, Hatır ve kardeşi Evedik'i yumruk ile darb edip, şakirdi Ahmed'i de kalçasından hançer ile yaralamıştır. Ancak Seyyid Mehmed bunu kabul etmeyince olaya şahit olan Ahmed ve Ebubekir zimmi Hatır'ı doğrulamışlardır⁸⁴.

Şehirde pek çok zimmî Murat, İbrahim, Karagöz, Hıdır veya Hızır, Allahverdi, Abdullah, Bayram, Sefer, Bostan, Cihanşah, Sina, Nesli, Gülbanu, Turfan, Yakup, Hüdaverdi, Yakute, Yağmur, Karakaş, Arslan, Bali, İvaz, Ayverdi, Alacakoca, Samyel, Şahin, Satı,

⁷⁸ GŞS 29-131/1 (Evâil-i Cemaziyülâhır 1087/11-21 Ağustos 1676).

⁷⁹ GŞS 30-38/1 (5 Zilhicce 1084/23 Mart 1674). Bu konuda diğer örnekler için bk. GŞS 30-70/2; GŞS 30-172/2; GŞS 32-33/2; GŞS 33-50/3; GŞS 33-50/3.

⁸⁰ GŞS 49-115/1 (Evâil-i Zilkade 1109/11-20 Mayıs 1698).

⁸¹ GŞS 45-5/1 (Evâil-i Receb 1107/5-15 Şubat 1696).

⁸² GŞS 30-126/2 (Evâsıt-ı Rebiyülâhır 1085/15-25 Temmuz 1674).

⁸³ GŞS 32-190/2 (Evâsıt-ı Rebiyülevvel 1087/24 Mayıs-2 Haziran 1676).

⁸⁴ GŞS 49-139/2 (2 Zilhicce 1109/11 Haziran 1698).

Ahmed ve Karabeyit, Meryem ve Türkan vb. gibi Türk ve Müslüman isimleri kullanmaktadırlar.

Sonuç

16. yüzyılda Ayntab şehrinde Müslümanlarla gayrimüslimler ayrı mahallelerde yaşarken, 17. yüzyılda aynı mahallelerde bir arada huzur içerisinde yaşamışlardır. Nitekim bu yüzyılda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında birbirlerine ev, dükkân, bağ ve tarla satmakta ve almaktadırlar. Özellikle ev satışları gösteriyor ki Müslümanlarla zimmîler aynı mahallelerde yan yana oturmakta ve aynı tip evlerde yaşamaktadırlar. Ayrıca aynı çarşıda alışveriş yapmakta ve aynı işlerde çalışmaktadırlar.

Osmanlı Devleti, Müslüman olmayan vatandaşlarının din ve vicdan hürriyetlerini onların ayin yapmalarına ve ibadet hanelerinin inşa ve tamir etmelerine izin vererek sağlamıştır. Nitekim bu dönemde Ayntab'da gayrimüslimlerin kiliseleri, ayinlerini gerçekleştiren din adamları bulunmaktadır.

Ayntab şehrindeki gayrimüslimler nikâhlarını kendi mabetlerinde ve yine kendi din adamlarına akdettirmektedirler. Ancak aile ile ilgili sorunlarını şer'i mahkemede çözüm aramaktadırlar. Yine vasi, nafaka ve miras gibi konular da mahkemeye müracaat etmektedirler. Şehirde yaygın olmasa da gayrimüslimlerin Müslüman oldukları da görülmektedir.

Şehirde, Müslümanlarla gayrimüslimler din veya cemaat ayırımını düşünmeksizin ticaret yapabilmekte, birbirlerine borç para verebilmektedirler. Gayrimüslimler, ticaretin ötesinde, ihtiyaç duydukları zamanlarda Müslümanlar gibi şer'i mahkemeyi kullanabilmektedirler. Ayrıca Şehirde pek çok zimmî Türk ve Müslüman isimleri kullanmaktadırlar.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Başkanlık Osmanlı Arşivi [=BOA]

Tahrir Defterleri [=TD], 93, 186.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi [=KKA]

Tahrir Defterleri [=TD], 161.

Gaziantep Şer‘iye Sicilleri [=GŞS], 12, 29, 30, 32, 33, 34, 34, 35, 40, 45, 47, 49 ve 77.

Kitap ve Makaleler

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, IV, İstanbul 1990.

Aköz, Alaaddin, “Konya’da İhtidâ Hareketleri ve Osmanlı Mahkemesi (1640–1750)”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleri ile Osmanlı Devleti Kongresi*, 7–9 Nisan 1999, s. 547–560.

Ansay, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara 1958.

Atar, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı, Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara 1979.

Aydın, M. Akif, “Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti”, *İslâm ve Osmanlı Hukuk Araştırmaları*, İstanbul 1996, s. 229–236.

Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1995.

Becker, C. H., “Cizye”, *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 199–201.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, V, İstanbul 1968.

Bozkurt, Gülnihal, “İslâm Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”, *Kudret Ayiter’in Anısına Armağan, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 4, İzmir 1987, s. 115–152.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996.

Cahen, CL. “Zimme”, *İA*, XIII, Eskişehir 1997, s. 566–571.

Çınar, Hüseyin, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntâb Şehri’nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Ercan, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *OTAM*, S. 1, Ankara 1990, s. 117–125.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara 2001.

Erdoğan, Hacer, *XVII. Yüzyılda Konya'da Yaşayan Gayrimüslimlerin Sosyal ve Dini Yaşayış Durumları (1650-1700)*, SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XIII, Ankara 1958, s. 102–126.

İnalcık, Halil, “Osmanlılarda Cizye”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 45–48.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.

Kıvrım, İsmail, *17. Yüzyılda Ayntab'da Gündelik Hayat (1650-1700)*, Ankara 2018

Nedkoff, Boris Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, *Belleten*, (çev. Şinasi Altundağ), C. VII, S. 32, Ankara 1944, s. 621–624.

Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Milletler Arası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul 1982.

Paçacı, İbrahim, “Sosyal Hayattaki Değişim Sürecinde İslâm Aile Hukuku (Evlenme ve Boşanma Örneği)” *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, Nisan 2008, s. 59-92.

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1993.

Soykan, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğunda Gayri Müslimler*, İstanbul 2000.

Şener, Abdülkadir, “İslâm Hukukunda Gayrimüslimler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s. 41–56.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müessesleri Tarihi*, Isparta 1998.

Yavuz, Ercan, “Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimaî ve İktisadî Durumu”, *Belleten*, C. XLVII, S. 188, Ankara 1984, s. 1119-1149.

Zuhâyli, Vehbe, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, (çev. Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdurrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız), C.VII, İstanbul 1994.
